

ІСТОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Назар ФЕДОРАК

ОСОБЛИВОСТІ СТИЛЮ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО ЛІТОПИСУ

Питання стилю завжди безпосередньо пов'язане з жанром літературного твору, а тим паче — якщо цей жанр припинив активне побутування. У випадку з творами давньої української літератури треба зважати також на дещо спрощене, та в суті своїй не позбавлене рації твердження, що “риторика — це стилістика давніх”¹. Відтак, ведучи мову про стиль середньовічного літописного твору, слід мати на увазі не лише історичну жанрову заангажованість, тяжіння до “монументальної” чи “орнаментальної” (за Дмитром Чижевським) школи письма, регіональну специфіку й авторську манеру викладу, але й риторичний канон — знову ж таки епохи, жанру й актуального літературного контексту. При цьому риторичний канон, звісно ж, не задовольняється рівнем самих лише риторичних фігур і зворотів. Забезпечуючи контакт між твором і читачем, він прагне активно впливати й на структури вищого рівня, наприклад, на композицію твору². Проте саме тут літопис чинить риторичні, мабуть, найбільший опір із-поміж усіх середньовічних жанрів.

Композиція літопису — це поле зіткнення риторичного та жанрового канонів, двох найважливіших принципів трактування історії: християнського (зовнішнього, цілісного) та світського (внутрішнього, фрагментарного). Універсальний риторичний канон уміщує історію між двома точками: народженням Христа і Страшним судом. Усе, що між ними, — шлях морального вибору людства. При цьому постійна актуалізація ситуацій і

цитат Святого Письма прагне до подолання примітивного — на рівні окремої людської одиниці — розуміння часу як поєднання минулого, теперішнього та майбутнього. Чи не першим це сформулював у “Сповіді” Святий Августин: “Тепер мені видається ясным і очевидним той факт, що ні прийдешність, ні минушина не існують. Отже, неправильно казати: “Є три часи: минулий, теперішній і майбутній”; краще вже б сказати так: “Є три часи: теперішній минувшини, теперішній теперішності і теперішній майбутності”³. Тобто, з одного боку, між Воскресінням і кінцем світу “об’єктивно” вміщується певний хронологічний ряд, а з іншого — сам “хронос” тут найменш важливий, зрівнянний із невлотною миттевістю теперішнього.

Натомість конкретний жанровий канон літопису вирішує інше завдання: надаючи ваги нікчемній (з погляду риторики) людській історії, пульсуванню заздалегідь визначеного хронотопу, він, власне, і переходить від людства до людини, її земних звитяг і помилок, потреб і прагнень. Не дивно, що українське літописання має свої найважливіші точки — два поштовхи, які й надали йому кількасотлітнього прискорення, аж поки, віддалившись у часі, дозволили жанру сповільнитися, зупинитися і самому перейти в історію. Обидві ці точки — з Початкового літопису: “Звідки пішла Руська земля, і хто в ній почав спершу княжити, і як Руська земля постала”⁴ й “У рік 6496 [988]... Вийшов Володимир з попами цесарициними і корсунськими на Дніпро. І зійшлося людей без ліку, і влізли вони у воду, і стояли — ті до шиї, а другі — до грудей. Діти ж [не відходили] од берега, а інші немовлят держали. Дорослі ж бродили [у воді], а попи, стоячи, молитви творили”⁵.

Проте, звичайно, вирішуючи власні жанрові завдання, літопис аж ніяк не ставить під сумнів загальний для середньовічної літератури риторичний канон. Опір не переходить у конфлікт, та цього і не могло бути у принципі, адже сам літописний жанр, запозичений із Візантії й наповнений місцевим сенсом, був одним із породжень риторичного канону, спробою осягнення божественної Історії крізь призму історії повсякденної, літературним способом пошуку вищого сенсу в шерезі нібито випадкових і начебто не пов’язаних між собою “реальних” подій. Риторичний і жанровий літописний канони співвідносяться як канва та вишивка, повітря та дихання, ідея та річ.

Галицько-Волинський літопис займає особливе, серединне, становище в історії українського літописання (між Київським і “козацькими”), а водночас вирізняється з-поміж усіх творів цього жанру незаперечними літературними перевагами як “дуже цінний, високою поезією навіяний історичний пам’ятник”⁶; “найвидатніший зразок літописної поезії”⁷, і таких захоплених відгуків можна навести чимало. Два найбільші дослідники стилю Галицько-Волинського літопису — Теоктист Сушицький і Антін Генсьорський — при порівнянні цього твору з його найближчими попередником (Київський літопис) і наступником (Литовський літопис) віддають перевагу західноукраїнській пам’ятці. За Т. Сушицьким, “найжвавішим, поетично-образним та драматичним викладом визначаються, безперечно, ті місця (Литовського літопису. — *Н. Ф.*), що дослівно взяті з Галицько-Волинського літопису”⁸. До ширших узагальнень вдається А. Генсьорський, твердячи, що “стилістичні прийоми редактора галицької частини Галицько-Волинського літопису, тенденція в його літописно-розповідному стилі до багатообразності мови, до варіювання різноманітних конструкцій фраз, то коротких, нанизуваних одна на одну, то розгорнених, авторські емоційно-експресивні відступи, індивідуалізація промов — все це робить твір живим, образним і високо драматизованим, на відміну від інших пам’яток розповідного жанру XIII—XIV ст.”⁹.

Щоправда, й один, і другий дослідники вважають заслугою Галицько-Волинському літопису його “меншу релігійність” порівняно, зокрема, з Київським, говорячи про “світський характер” стилю західноукраїнського твору. “Релігійний кольорит Галицько-Волинського літопису, як це давно вже зазначено, — пише Т. Сушицький, — слабший за світський, надто як порівняти з його попередником — Київським літописом”¹⁰. Тут, звичайно, треба зробити поправку на атеїстичні вимоги того часу, коли працювали над своїми дослідженнями Т. Сушицький і А. Генсьорський, а проте залишати цю тезу поза увагою все-таки не можна.

Звичайно, “у Галицько-Волинському літописі... переважають описи воєнних подій і значно менше церковних сюжетів”¹¹, але це не означає послаблення “релігійного кольориту”, так само як менша кількість “текстів Св. Письма” та “висловів релігійного характеру”¹², ніж у Київському літописі, не може

свідчити про послаблення релігійного почуття. Радше навіть навпаки, й ось чому. По-перше, переважна частина Київського літопису присвячена перипетіям і жахіттям тривалої братовбивчої війни між Олеговичами та Мономаховичами, і велика кількість цитат зі святих книг не може згладити сумного “світського” враження від цих описів. По-друге, літописна традиція, як засвідчують тексти Київського та Галицько-Волинського літописів, подолала від XII до XIII ст. суттєвий шлях у напрямку белетризації та літературно-художнього зростання. Тобто — портрете, — як зазначає той же Т. Сушицький, а перед ним Володимир Іконников та інші, Галицько-Волинський літопис “відзначається досить виробленими літературними способами, з риторичними прикрасами, що свідчить про наявність у авторів його вже певної літературної школи”¹³. Власне, ця школа, яка досягла високого рівня риторичного мистецтва, найближче й підійшла до середньовічного літописного канону: не цитата заради переходу зі світської сфери в релігійну, а риторична фігура, прийом (у тому числі, між іншим, і та сама цитата, але з іншим способом подачі) — задля поєднання в одному образі, у своєрідній риторичній “одиниці впливу” на читача, божественного та земного. Саме завдяки цьому виклад Галицько-Волинського літопису, витриманий у певному темпі розповіді¹⁴, дослідники одноставно визнають драматичним, а не “трагікомічним”, як, модернізуючи, можна було б означити високо-низькі коливання Київського літопису.

З-поміж риторичних “фігур слів і думок” (термін Митрофана Довгалевського¹⁵) найбільше облюбованими авторами Галицько-Волинського літопису слід визнати синекдоху та метонімію, градацію та гіперболу, риторичні звертання, вигуки, запитання, а також порівняння й особливо паралелізм і антитезу. Прикметно, що, як і, приміром, цитати, названі риторичні прийоми рідко коли мають нейтральне емоційне забарвлення. Здебільшого ж вони, крім усього, позначені яскравою печаттю історизму, стосуючись переважно конкретних осіб і фактів. Так, гіперболізуються чесноти Данила та звірства литовського князя Войшелка. При цьому автор, здається, і не намагається приховати того, що він вдається до перебільшення, обставляючи ці фрагменти виразною казковою символікою: “Данило не спав тоді три дні і три ночі, так само і вої його”¹⁶; натомість

Войшелк “став... проливати крові много: убивав-бо він повсякдень по три [чоловіки], по чотири. А котрого дня, було, не вб’є кого — тоді сумував, а коли вб’є кого — тоді веселий був”¹⁷. Останнє ж похмуре повідомлення потрібне літописцеві ще й для контрасту, бо тут же читаємо: “Але потім увійшов страх Божий у серце його. Надумав він собі, що слід прийняти святе хрещення. І охрестився він тут, у Новгородку, і став жити у християнстві”¹⁸. Неважко відчитати тут вступ до одного з житійних канонів, коли найбільший грішник наvertsється до Бога і з часом стає великим праведником (у Галицько-Волинському літописі Войшелк згодом іде в монастир, а потім приймає мученицьку смерть — від руки князя Льва Даниловича).

Вдаючись до риторичних прийомів, які, на думку автора, можуть бути не цілком зрозумілими читачам, він поспішає мовби “перекласти” їх. Так, він тлумачить метонімію, коли боярин Судислав “багато майна давши... ото [утрам] у золото обернувся”, тобто — “багато золота давши”¹⁹. Цей момент, очевидно, належить до сфери авторського стилю; щось подібне відзначав і Д. Чижевський, пишучи, що “кохається автор у синонімах та незнаних словах та іноді змушений сам “перекладати” свої власні слова: “колымаги, рекше (= тобто) станы”, “риксь, рекомы король угорський”, “вся окресная веси, рекомая околная” тощо”²⁰.

Діалогічна будова літопису спонукає автора не раз вдаватися до риторичних звертань, вигуків і запитань. Розповідаючи про татарське нашествя, літописець раз у раз немовби перебиває сам себе скрушними сентенціями: “О нечестива облудо їх!”²¹; “О, лихіша лиха честь татарська”²²; “О, лиха ти, честь татарська”²³; урешті, розпачливо запитує: “Його ж (Данила. — Н. Ф.) отець був Цесарем у Руській землі, який покорив Половецьку землю і воював проти інших усяких країв. [І коли] син того не дістав честі, то інший хто може дістати?”²⁴. Неабияку риторичну “виправу” демонструють услід за автором літопису і його герої-оратори. Той самий Данило, закликаючи своїх воїнів до бою, виявляє багатий арсенал не бойових, але риторичних прийомів: “Данило тоді, приїхавши, сказав їм: “Чого ви лякаєтесь? Хіба ви не знаєте, що війна без полеглих, мертвих не буває? Хіба ви не знаєте, що на мужів на ратних ви прийшли есте, а не на жінок? Якщо муж убитий є в бою, то яке [тут] диво є?

Інші ж і вдома умирають без слави, а сі зі славою померли! Укріпіте серця ваші і здійміть оружжя своє на ворогів!”²⁵.

Залюбки послуговується літописець і влучними порівняннями, які додають емоційного колориту зображуваному. Так, “беззаконний лихий [боярин] Семюлко [Чермний], подібний до лисиці рудизною”²⁶, а один мешканець Судомира, “не боярин, не знатного роду, а простий собі чоловік, не в збруї, а в одній накидці, із сулицею, захистившись одвагою, немов надійним щитом, учинив діло, пам’яті достойне”²⁷. Зворушливо звучать слова автора літопису про зустріч, яку влаштували Данилові галичани, “і пустилися вони [до нього], яко діти до отця, як ті бджоли до матки, як [олені], спрагли води, до джерела”²⁸.

Є і складніші риторичні та афористичні конструкції. Щодо боярина Жирослава, то, за словами літописця, “[лише] убожество здержувало злобу його, брехнею кормився язик його, а мудруванням перевертав він довіру на лжу, красувався брехнею він більше, ніж [інший] вінцем”²⁹. Описуючи приготування до бою русичів і ятвягів, Галицько-Волинський літопис показує різницю між двома військами однією фразою, вкладеною в уста пруссів, котрих покликали собі на допомогу ятвяги: “Хіба можете ви дерево піддержати сулицями і на осю рать одважитись?”³⁰.

І все-таки найкраще в Галицько-Волинському літописі “взаємні притягання та відштовхування”³¹ знаків художнього образу виявляють риторичні фігури антитези та паралелізму. Типовим прийомом галицького літописця є такий собі “риторичний монтаж”. Наприклад, у зв’язку з появою татарських військ “прибігло половців багато в Руську землю, і говорили вони руським князям: “Якщо ви не допоможете нам, [то] ми нині порубані були, а ви завтра порубані будете”³². Ця сама формула майже дослівно повторюється у промові оборонців міста Каліша до парламентарів польського князя Кондрата: “Якщо нас руси захоплять, то яку славу Кондрат здобуде?.. Нині ми брату своєму служим, а завтра твої будемо”³³. І в першому, й у другому випадку чітко простежується подвійна опозиція: “сьогодні – завтра”, “ми – ви” (у другому прикладі – “братові – твої”), вирішена засобом паралелізму. Крім того, у промові калішан є й антитеза, яка, втім, стосується вже не часу, як попередні опозиції, а людей: “руси – польський князь Кондрат”.

Така супровідна кореляція виникає ще раз у “дзеркальній” ситуації, коли боярин Володислав Кормильчич, обложивши з військом Перемишль, який належав князеві Святославу з Ігоревичів, промовляє до міщан: “Браття! Пощо ви вагаєтесь? Хіба не сі побили отців ваших і браття ваше?.. То чи за тих ви хочете душі свої положити?”³⁴. Тут крізь явну антитезу “ви — сі” проступає і прихований часовий паралелізм: “колись — тепер”, тільки не “змонтований”, як попередні, у вигляді “нині — завтра” (чи “вчора — нині”).

Певна кількість риторичних фігур у Галицько-Волинському літописі пов’язана з просторовими координатами, причому як конкретними (місто, ріка тощо), так і абстрактними (напр., своя та чужа земля, “тут” і “там”). Славнозвісна легенда про евшан-зілля на самому початку літопису промовляє вустами половецького отрока, котрий упізнав рідний запах: “Да лучче єсть на своїй землі кістьми лягти, аніж на чужій славному бути”³⁵. Попри просту антитезу, це твердження стає немовби епіграфом до всієї подальшої літописної розповіді.

Цікавий іронічний підтекст одного з риторичних місць твору, як і всі попередні, до речі, поданого через цитування. Коли небажаний для галицьких бояр князь Мстислав Ярославич Німий претендував на їхнє місто, боярин Ілля Щепанович, “вивівши його на Галичину могилу [і] усмінувшись, сказав йому: “Княже! Ти вже на Галичиній могилі посидів еси, отожд, і в Галичі ти княжив еси!”³⁶.

Також цікавим у застосуванні риторичних фігур галицьким літописцем є “обставлення” ними тих чи інших персонажів твору, причому знову ж таки не тільки з, так би мовити, знаком “плюс”, але і з “мінусом”. Простежується закономірність: вчинки того чи іншого князя, як правило, знаходять певну позитивну паралель: “І вони (берестяни. — *Н. Ф.*) з великою радістю зустріли його (малолітнього князя Василька Романовича. — *Н. Ф.*), немов великого Романа живого побачили”³⁷; “Ніякий же князь [руський] не входив був у землю Лядську так глибоко (як Данило Романович. — *Н. Ф.*), окрім Володимира Великого, що охрестив землю [Руську]”³⁸. Натомість бояри, свої та чужі, час від часу зазнають нищівної обструкції літописця, як у випадку з тим же одіозним Жирославом, якого прогнав князь Мстислав Удатний.

Так риторика в міру своїх можливостей і письменницької майстерності літописця впливає на образ історії Галицько-Волинського літопису.

¹ Общая риторика: Пер. с фр. / Ж. Дюбуа, Ф. Пир, А. Тринон и др. — М.: Прогресс, 1986. — С. 35.

² Сироїд Д. І. Життє Теодосія Печерського преподобного Нестора і жанрова традиція. Автореферат на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. — Львів, 2004. — С. 5.

³ Августин, Святий. Сповідь / Пер. з латини Ю. Мушака. — К.: Основи, 1996. — С. 227.

⁴ Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. — К.: Дніпро, 1989. — С. 1.

⁵ Там само. — С. 61, 66.

⁶ Радзикевич В. Письменство // Історія української культури / За загал. ред. І. Крип'якевича. — К.: Либідь, 1994. — С. 231.

⁷ Сушицький Т. Західньо-руські літописи як пам'ятки літературні. — К.: З друкарні Всеукраїнської Академії Наук, 1929. — С. 382.

⁸ Там само. — С. 388.

⁹ Генсьорський А. Галицько-Волинський літопис (Лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості). — К.: Вид-во АН УРСР, 1961. — С. 234.

¹⁰ Сушицький Т. Західньо-руські літописи як пам'ятки літературні. — К.: З друкарні Всеукраїнської Академії Наук, 1929. — С. 391.

¹¹ Там само. — С. 390.

¹² Там само. — С. 392.

¹³ Там само. — С. 396; Иконниковъ В. С. Опытъ русской истріографіи. — К., 1908. — Т. II. — кн. I. — С. 584.

¹⁴ Див. Федорак Н. Літопис і рух: поняття про темп розповіді // З його духа печаттю... Збірник наукових праць на пошану Івана Денисюка. — Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. — Т. 2. — С. 46-50.

¹⁵ Див. Довгалецький М. Сад поетичний. — К.: Мистецтво, 1973. — С. 321-335.

¹⁶ Галицько-Волинський літопис / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. — Львів: Червона калина, 1994. — С. 48.

¹⁷ Там само. — С. 111.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само. — С. 16.

²⁰ Чижевський Д. Історія української літератури (від початків до доби реалізму). — Тернопіль: Феміна, 1994. — С. 171.

²¹ Галицько-Волинський літопис / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. — Львів: Червона калина, 1994. — С. 74.

²² Там само. — С. 75.

²³ Там само.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само. — С. 86.

²⁶ Там само. — С. 39.

²⁷ Там само. — С. 107.

²⁸ Там само. — С. 53.

²⁹ Там само. — С. 31.

³⁰ Там само. — С. 79.

³¹ Славинський Я. К теорії поетического языка // Структуралізм: “За” и “проти́в”. — М.: Прогресс, 1975. — С. 274.

³² Галицько-Волинський літопис / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. — Львів: Червона калина, 1994. — С. 26.

³³ Там само. — С. 37.

³⁴ Там само. — С. 13.

³⁵ Там само. — С. 7.

³⁶ Там само. — С. 11.

³⁷ Там само. — С. 10.

³⁸ Там само. — С. 38.